

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 12 Sayı: 66 Ekim 2019

www.sosyalarastirmalar.com

Issn: 1307-9581

Volume: 12 Issue: 66 October 2019

www.sosyalarastirmalar.com

Issn: 1307-9581

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3621>

OSMANLI MODERNLEŞMESİNDE “GELENEK” KAVRAMININ MADDİ TEMELİ OLARAK ULEMA SINIFI

ULAMA CLASS AS THE MATERIAL BASIS OF THE CONCEPT OF “TRADITION” IN THE OTTOMAN MODERNIZATION

Mehmet Devrim TOPSES*

Öz

Şerif Mardin'in merkez-çevre kuramında “gelecek” kavramı, merkez karşısında “çevre”nin bir değer sistemi olarak savunulmuştur. Bu yaklaşım biçimine göre küçük üreticilik ve köylülüğe dayalı geniş toplum kesimleri, modernleşme sürecinde “geleceği” ortadan kaldıran merkeze karşı, gelecek tarafında yer almaktadır. Bununla birlikte, söz konusu teori eleştiriye açıktır. Örneğin “gelecek” olgusu sınıfsal ve ekonomik temelleriyle birlikte incelendiğinde, geleneksel dönemin emeğe dayalı geniş toplum kesimlerinin değil, öncelikle ulema sınıfının siyasal ve ekonomik çıkarlarını yansıttığı görülmektedir. Çünkü geleneksel dönem, ulema sınıfının siyasal iktidara en yüksek düzeyde katıldığı 15. ve 18. yüzyıl arasındaki tarihsel dönemi kapsamaktadır. Türk modernleşmesi tarihinde “geleceğe dönüş” çağrısı, bu duruma bağlı olarak, 18. yüzyıldan sonra siyasal ve ekonomik konumunu yitiren ulema sınıfından gelmektedir. Bu makalede ulema sınıfının 18. yüzyıl öncesindeki siyasal ve ekonomik konumunda modernleşme sürecinin başlamasıyla birlikte görülen değişimler incelenmiştir. 20. yüzyılın başında İttihat ve Terakki yönetimine karşı çıkarak “gelecek” kavramını savunan siyasal örgütlenmelerin, geniş toplum kesimlerinin ekonomik ve siyasal çıkarlarından ayrılan programları tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk modernleşmesi, Toplumsal değişme, Çevre-Merkez Kuramı, Tarihsel Materyalizm, Osmanlı Toplum Yapısı.

Abstract

In Şerif Mardin's center-periphery theory, the concept of “tradition” was defended as a value system of the “periphery” against the center. According to this approach, the large segment of society based on the small-scale producers and peasants are on the side of tradition against the center which abolished the “tradition” in the modernization process. However, the theory is open to criticism. For example, when the phenomenon of “tradition” is examined together with its class-based and economic foundations, it is seen that the traditional period reflects not the political and economic interests of the large segments of society based on labor, but those of the ulema class. Because the traditional period covers the historical period between the 15th and 18th centuries, when the ulema class joined the political power at the highest level. The call for “back to the tradition” in the history of Turkish modernization comes from the ulema class, which lost its political and economic position after the 18th century. In this study, the changes observed in the political and economic position of the ulema class with the beginning of the modernization process were examined. The programs of political organizations that defended the concept of “tradition” by means of opposing the Administration of Committee of Union and Progress at the beginning of the 20th century and its divergence from the economic and political interests of the large segments of society were discussed.

Keywords: Turkish Modernization, Social Change, Periphery-Center Theory, Historical Materialism, Ottoman Social Structure.

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, devrimtopses@comu.edu.tr

Giriş

Türkiye’de 18. yüzyıldan sonraki modernleşme adımlarının sosyolojik çözümlemesi, Osmanlı toplum yapısının Batı toplum yapısından ayrılan özelliklerine odaklanılarak yapılmalıdır. Bu özelliklerden birisi, ulema sınıfının toplum yapısındaki konumuna ilişkindir. Geleneksel Osmanlı toplum yapısında ulema, dünyevi otoritenin temsilcisi olan sarayla birlikte egemen sınıf konumunu paylaşmaktadır. Siyasi kararlar şeyhülislamın fetvalarına dayandırıldığı gibi, özel mülkiyet haklarına dokunulmayan tek kurum vakıflardır. Ayrıca, Osmanlı toplum yapısında dünyevi otorite ve ulema sınıfları, kendilerinden başka sınıfların oluşumuna karşı çıkmak konusunda işbirliği halinde olmuşlardır. Örneğin ticaret alanında devlet tarafından belirlenen fiyatların denetlenmesi kadılar eliyle yürütülmüş, bu alan üzerine dinsel içerikli sert kurallar konulmuştur (Berkes, 1972, 78). Bu nedenle 18. yüzyıla kadar olan tarihsel süreç, karşılığında hiçbir sınıfsal tehdit bulunmayan ulema ve sarayın, toplumsal zenginliğin geneline egemen oldukları bir dönem olarak tanımlanabilir. 18. yüzyıldan sonraki Türk modernleşmesi sürecinde ise ulema sınıfı elindeki ekonomik ve siyasi hakları aşamalı olarak merkezi iktidara bırakmak zorunda kalmış ve siyasi iktidardan giderek uzaklaştırılmıştır.

Bu tarihsel çizgi, aynı zamanda Türk modernleşmesinin ekonomik-sınıfsal zeminidir. Şerif Mardin (2017,38) 18. yüzyıl sonrası Türk modernleşmesini çözümlerken “gelenek” kavramına sıkça değinmekle birlikte, bu kavramın sınıfsal temellerine hiç dokunmamıştır. Konunun böyle, sınıfsal bir zeminden uzak incelenmesi ise Türk modernleşmesinin “din karşıtlığı” olarak yorumlanması gibi isabetsiz bir sonucu beraberinde getirmektedir. Örneğin Mardin (2017,52)’e göre Türk modernleşmesi “dindar olanlar” ve “Batı düşüncesinden etkilenmiş materyalistler” arasındaki bir mücadele üzerinde yükselir. Halk ise dindar olanlar, yani “gelenek” tarafında yer almıştır. Oysa konuya sınıfsal bir zeminde yaklaşıldığında “gelenek” olgusunun, çevrede yer alan geniş toplum kesimleriyle hiç ilgisi olmayan ekonomik ve siyasi çıkarlardan oluştuğu görülür. Mardin’in “gelenek” kavramıyla ifade ettiği dönem, klasik tımar sisteminde ulemanın en güçlü olduğu tarihsel süreçtir. Bu dönemde ulema, sarayın hemen yanında ve dahası içinde, toplumun ayrıcalıklı sınıflarından bir tanesi olarak yer almaktadır. Mardin’in merkez-çevre kuramında halk olarak tanımladığı reaya ise bu dönemde esnaf ve küçük tüccarlarla birlikte yönetilen konumundadır. Osmanlı toplum yapısında alt sınıflar olarak tanımlayabileceğimiz küçük üreticiler ve köylüler üzerinde bir sömürü düzeninden söz edilebilirse, reaya ve ulema kesinlikle aynı sınıf değil, ekonomik ve siyasi çıkarları birbirinin karşısında bulunan toplumsal kesimlerdir. 18. yüzyıla kadar ulema sınıfı ile köylülükten oluşan alt sınıflar arasındaki tek yakınlık, hayırseverlik türünden yardımların vakıflar aracılığıyla yürütülüyor olmasıdır. Bu savımızın ilk ayağını sağlamlaştırmak amacıyla ulemanın ekonomik ve siyasi konumunun temel ayırım noktaları aşağıdaki şekilde belirtilebilir.

1. Geleneksel Yapıda Ulema Sınıfının Ekonomik Zenginliği

Tımar sistemine dayalı geleneksel Osmanlı toplum yapısında ulema sınıfının ekonomik zenginliği iki başlık altında incelenebilir. Birinci olarak vakıflar, modernleşme sürecinin başlangıcına kadar geniş bir ekonomik özerkliğe sahiptir. Toprak ve diğer taşınmaz mallar alanında özel mülkiyete izin vermeyen merkezi yönetim, ulema sınıfının beslendiği vakıf gelirlerine ise dokunmamıştır. El konulmayan vakıf mülkiyetleri, diğer arazi mülkiyetlerinin tersine olarak varislere bırakılabilmektedir. Bu durum, 18. yüzyıla gelinceye kadar ulema sınıfına geniş ölçüde sermaye birikimi yapabilen “aristokratik” bir nitelik kazandırmaktadır (Karpaz, 2017,31; Akşin, 2014,32). İkinci başlık ise ulema sınıfı üyelerinin ekonomik gelir düzeylerine ilişkindir. Örneğin Yerasimos (1980,180)’un incelemelerine göre kazaskerlerin, devletten aldıkları günde 500 akçelik gelirlerinin dışında ve onu büyük ölçüde aşan ek haraçları bulunmaktaydı. Askeri sınıf içinde yaptıkları her atamada, görevlinin ilk ayki maaşının onda biri kazaskerlerin hakkıydı. Hizmet süreleri bir yıl olmasına karşın, bunu izleyen bekleme süresinde yine devletten 150 akçelik bir maaş alıyorlardı. Emekli olduklarında ise kendilerine bütün mülkiyet haklarıyla birlikte bir arazi verilmekteydi.

Aynı saptamalara göre ulemanın başı konumundaki şeyhülislamın gelirleri, kazaskerlerin gelir düzeyini aşmaktadır. Çok saygın bir konumda bulunan müderrisler, büyük yönetsel görevlere kolaylıkla geçebiliyorlardı. Kadılar ise belediye işlerinin denetimini elinde tutmakta, gördüğü her davadan yüzdeyle harç almaktadır (Yerasimos, 1980,180). Ulemanın sosyo-ekonomik konumu açısından belki daha önemli bir nokta, 17. yüzyıl öncesi geleneksel Osmanlı toplum yapısında ulemanın aristokratik bir nitelik taşımasıdır. İstanbul'un zenginlik ve saygınlık kaynağı kurumlar, ulema ailelerinin elindedir (Zilfi, 2008:26). Miras aktarımının dışında olarak, kazanılan bu yüksek toplumsal konum ve diğer ekonomik ayrıcalıklar ulema çocuklarına kolaylıkla aktarılabilmiştir (Zilfi, 2008, 30-36). Ayrıca yine Zilfi (2008,50) tarafından belirtildiği gibi, yüksek makamlarda bulunan ulema sınıfı üyelerinin bütün yaşamları boyunca görevlerinde kalma ayrıcalıkları bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi bu türden bir ekonomik zenginlik düzeyi, toplumsal bir sınıfın kolaylıkla vazgeçebileceği türden bir ayrıcalık değildir. Yüksek düzeydeki bu ekonomik konuma ek olarak, ulema sınıfının siyasal konumundan söz edilebilir. Aşağıda gösterildiği gibi ulema sınıfı, devlet yönetimine doğrudan katılan bir sınıf özelliği göstermektedir.

2. Geleneksel Yapıda Ulema Sınıfının Siyasal Konumu

Ulemanın söz konusu ekonomik zenginliği, aynı dönemdeki siyasal konumuyla ilişkilidir. Uygarlık tarihi içinde toplumsal sınıfların ekonomik zenginliği, siyasal konumlarıyla birlikte güçlenmekte ya da zayıflamaktadır. Bu düzenlilik, Osmanlı toplum yapısı için de geçerli olmuştur. Geleneksel tımar sistemi içinde ulema, askeri yönetici sınıf ve sarayın destekleyicisi, meşrulaştırıcısı konumundadır. Benzer deyişle dünyevi otoritenin önünde değilse de, dünyevi otoritenin dayandığı tek ideolojik ağırlık merkezidir. 16. yüzyılda Kınalızade Ali'nin geleneksel yapıyı betimlerken ifade ettiği biçimiyle "şeriatın sağladığı düzen olmadan devletin yaşaması mümkün değildir" (Aytekin, 2015a,27). Gerçekten de Osmanlı toplum yapısında hukuksal ilişkiler ulema sınıfının denetimi altında yürümüştür. Mahkemeler, okullar ve vakıflarda ulemanın sözü geçmektedir. Şehirlerde yasaları bilme ve yorumlama işi kadınlara emanet edilmiştir (Yerasimos, 1980,182). Bu durum, geleneksel Osmanlı toplum yapısında ulemanın askeri yönetici sınıf ve saray yöneticileriyle birlikte "güçlüler" kategorisinde yer aldığını ve egemen sınıf konumunda olduğunu göstermektedir. Öyleyse 18. yüzyıl öncesinde ulema sınıfının, "altın çağını" yaşamakta olduğu söylenebilir. Uygarlık tarihinde bir toplumsal sınıfın, üst sosyo-ekonomik ve siyasal konumda bulunduğu dönemleri "altın çağ" olarak adlandırması ise alışılmış bir olgu biçiminde değerlendirilmelidir.

3. Ulema Sınıfının Geleneksel Toplumsal Konumunu Yitirmesi

Bununla birlikte Osmanlı toplum yapısı, sürekli bir değişim halinde olmuştur. Türkiye'de 17. yüzyıldan başlayarak geleneksel tımar sisteminin bozulması, yeni toplumsal sınıfların oluşum sürecinin başlangıcıdır. Tanzimat dönemiyle birlikte uluslararası ticaretten zarar gören küçük tüccar ve toprak sahiplerinden oluşan bir orta sınıf gelişmiş, 20. yüzyıla gelindiğinde ise bu sınıf siyasal iktidarı ele geçirmiştir (Karpas, 2006,60). Bu dönüşüm süreci, aynı zamanda ulema sınıfının eski siyasal ve ekonomik gücünü yitirmesi anlamına gelmektedir (Bora, 2017, 416). Gerçekten de Tanzimat döneminden başlayarak Müslüman olmayan kimselere eşit vatandaşlık hakları verilmesi, vakıf gelirlerinin erimesi, Şeyhülislam'ın Meclis-i Vukela üyeliğinden çıkartılması, dini mahkeme, okul ve vakıfların denetiminin ulemanın elinden alınarak, sırasıyla adliye, eğitim ve evkaf bakanlıklarına verilmesi, ulemeden bağımsız bir miras hukukunun benimsenmesi türünden gelişmeler ulema sınıfının siyasal iktidardan uzaklaştığının en somut göstergeleridir. 20.yüzyıla gelindiğinde ulemanın mali bağımsızlığı, vakıflar üzerinde denetim kurulmasıyla tümüyle ortadan kalkmış, şeyhülislam da görevini hak ederek alan bir memura dönüşmüştür (Karpas, 2017, 116; Findley, 2011, 234; Ahmad, 2008, 35; Özbek, 2017, 582). Kesin bir anlatımla, modernleşme süreci ulema sınıfının yukarıda anlatılan "altın çağ"ını bitirmiştir.

Ulema sınıfının toplumsal konumunda gözlemlenen bu zayıflama, aynı zamanda uluslararası ticaretle ilgilenen büyük tüccarlar ve toprak sahiplerinin güçlendiği, küçük tüccar ve esnafın ise giderek çöktüğü dönemlere denk gelmektedir. Gerçekten de 18. yüzyıl sonunda 3. Selim döneminden başlayarak ithalata dayalı ticaret etkinlikleri desteklenirken, bu gelişme

karşısında yerli tüccarlar zor durumda kalmışlardır. Tahıl ve ekmeğin ticareti üzerindeki kontrollerin kaldırılması ya da yerli tüccarlara tanınan “gedik usulü” gibi kimi ayrıcalıkların silinmesi bu sürece örnek olarak gösterilebilir (Ahmet, 2008,18; AYTEKİN, 2015b,47; KARPAT, 2006,12; SEYİTDANLIOĞLU, 2017, 714). İlk modernleşme hareketlerini ilgilendiren başka bir örnek, Yeniçeri ocağının kaldırılmasına ilişkindir. Materyalist yöntem anlayışını kullanan tarihçilerden YERASİMOS (1980,259), 2. Mahmut döneminde Yeniçeri ocağının kaldırılmasının nedeni olarak, bu kurumun uluslararası ticaretin önünde bir engel oluşturmasını göstermektedir. Hemen sonrasındaki Tanzimat dönemi ekonomi politikaları ise ithalata dayalı büyük burjuvaziye desteklerken, yerli küçük sanayi ve esnaf üzerinde yıkıcı etkilerde bulunmuştur. Osmanlı sınıfsal yapısındaki bu gelişmeler göz önünde bulundurulacak olursa 18. yüzyılın ulema ve esnaf kesimlerini ortak bir kaderde birleştirdiği söylenebilir. Söz konusu “ortak kader”, modernleşme adımlarının her iki toplum kesimini ekonomik ve siyasal açılarından güçten düşürmesidir.

4. Ulema Sınıfının Modernleşme Eleştirisi

Ulema sınıfının geleneksel toplumsal konumunu yitirmesi ile yine bu sınıfın modernleşme eleştirisi arasındaki nedensellik ilişkisini saptayabilmek için “gelenek” temelli siyasal eleştirilerin hangi sınıfsal kaynaktan geldiğinin incelenmesi gerekir. Çünkü bütün siyasal ve toplumsal taleplerin öncelikle sınıfsal bir zemini bulunmaktadır (YÜCEKÖK, 1987,61). Sosyal bilim literatüründe bu ilişkiye odaklanmış araştırmalar sayıca yeterli değildir. Bununla birlikte, konunun sosyolojik bir nedensellik içinde incelenmesi için söz konusu ilişkiler üzerinde araştırmalar yapılması zorunludur. Konuya ilişkin bazı saptamalardan söz edebiliriz. Örneğin ZİLFI (2008,106), ulema sınıfı üyelerinin 17. yüzyıldan sonra politik tartışmalara etkin bir şekilde katılmalarını, “yerlerinden olma korkusundan” kaynaklandığını ifade etmektedir. Gerçekten de 2. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Partisi’nin laiklik yönündeki toplumsal amaçlarına karşı çıkan siyasetçilerin çoğunlukla büyük toprak sahibi, esnaf, müderris, şeyhülislam, esnaf ya da büyük bürokratlardan oluştuğu görülebilir (TUNAYA, 2015). İttihat-ı Muhammediye fırkasının kurucularının çoğunluğu “tarikat başı” anlamındaki “şeyh” ya da “şeyhzade” ünvanı taşıyan kimselerdir. Derviş Vahdeti, Kıbrıslı bir ayakkabıcı esnafının oğludur. Mehmet Emin Hayreti ve Kadızade Abdullah Ziyaeddin müderristir. Said-i Nursi, bir molla ailesinden gelmiştir. 31 Mart olaylarından önce Volkan gazetesine elli kadar kişi ilan vermiş ve yapılacak bütün kanunların Şeriata uygun olmasını istemiştir. İslamoğlu (2004:96)’nin saptamalarına göre bu kişilerin tümü ulemadır. Hürriyet ve İtilaf Partisi kurucularından Mustafa Sabri Efendi ise bir şeyhülislamdır. Aralarında Damat Ferit Paşa ya da Ahmet Rasim Avni gibi büyük bürokrat ailelerden gelenler bulunsa da, görüldüğü gibi bu dönemde modernleşme siyasetine karşı çıkanlar, 18. yüzyıldan sonra siyasal ve ekonomik üstünlüklerini kaybeden toplumsal sınıflardan gelmektedirler.

İlgi isteyen başka bir konu, İttihat ve Terakki partisinin “laiklik” siyasetine karşı çıkan bu siyasal örgütlenmelerin, tıpkı İttihat ve Terakki partisi gibi kapitalist gelişme doğrultusundan yana olmalarıdır. Tunaya (2015)’nin sunduğu veriler incelendiğinde, bu dönemde benimsenen modernleşme adımlarına karşı çıkmaya yönelik “gelenekçi” muhalefetin, serbest ticareti ve kapitalist dünya sistemiyle bütünleşme programını savunduğu görülmektedir. Benzer deyişle, 18. yüzyıldan sonra siyasal ve ekonomik konumunu yitiren ulema ve esnaf, kapitalist yöndeki gelişmelere hiç dokunmadan, yalnızca dünya ticaretiyle olan ilişkilerin denetimini kendi eline geçirmek istemektedir. Kapitalizmle uyumlu “gelenekçi” muhalefet çizgisi, Tiftikçi (2011,201)’nin ileri sürdüğü, “geleneksel Osmanlı İslamcılığının aslında bir burjuva hareketi olduğu” yönündeki saptamayı doğrulamaktadır. Oysa 20. yüzyılın başındaki Osmanlı toplum yapısında küçük üreticilik ve köylülükten oluşan geniş toplum kesimleri, kapitalist yoldan gelişmenin gerektirdiği toprak mülkiyeti ya da başka bir sermaye birikiminden yoksundur. Eğer durum gerçekten buysa, Osmanlı-Türk modernleşmesinde “gelenek” geniş halk sınıflarını temsil ettiği yönündeki çıkarımlar geçersiz kalmaktadır.

Sonuç

Osmanlı-Türk modernleşmesinde gelenek olgusunu ve emek yoluyla geçinen toplum kesimlerini yan yana getirmek, üst yapısal benzerliklerle sınıfsal çözümlenmeler yapmak anlamına

gelir. Örneğin eski Mısır uygarlığında yalnızca inanış ve dinsel pratikler açısından benzerlikler kurularak firavunları ve onların emrinde çalışan köleleri aynı toplumsal sınıf içinde değerlendiremeyiz. Ortak inanış ve gelenekleri benimsemiş olsalar da firavunlar ve köleler, ekonomik ve toplumsal çıkarları açısından farklılıklar gösteren ayrı toplumsal sınıflardır. Öyleyse toplumsal yapı ve değişme süreçlerinin üst yapısal görünüşleriyle değil, öncelikle ekonomik ve sınıfsal bir zeminde incelenmeleri gerekmektedir. Osmanlı-Türk modernleşmesine yalnızca görüntü üzerinden bakılırsa, 18. yüzyıldan sonra Batı uygarlığından etkilenen aydınların hayranlık duygularına kapılıp, toplumsal yapıyı bu doğrultuda değiştirme mücadeleleri görülür. Böyle bir yöntem anlayışının ulaşabileceği sonuca göre, toplumu Batı uygarlığı doğrultusunda değiştirmeyi amaçlayan aydınlar, bu doğrultuda kaçınılmaz olarak gelenek olgusu ve halkın değerleriyle karşı karşıya gelmişlerdir. Türk modernleşmesini sosyolojik açıdan çözümleme gayretindeki araştırmaların sayıca önemli çoğunluğu konuyu böyle bir bakış açısıyla yüzeysel yönleriyle incelemeyi tercih etmektedir.

Aynı konu maddi temelleriyle birlikte incelendiğinde 18. yüzyıl sonrasındaki Osmanlı-Türk modernleşmesinin öncelikle sınıfsal çekişmelerin bir ürünü olduğu sonucuna varılabilir. Ulema, bürokrasi ve yeni orta sınıflar arasında toplumsal zenginliklerin denetimi ve kullanımı konusunda çekişmeler gözlemlenir. Bu çekişme sürecinde en güçsüz ve etkisiz kesim, emek yoluyla geçinen ve kapitalist ekonomik gelişmelerden çıkarı olmayan mülksüzlerdir. Eski toplumsal konumunu yitirme tehlikesi karşısında ulema ve esnaf, eski günlerine yeniden kavuşmak istemekte, buna ek olarak ticarete ayrıcalıklar edinmeyi ve bürokrasiyle mücadele ederek dünya ticaretinde kendisinde yer açmayı hedeflemektedir. Büyük kesimini köylülüğün oluşturduğu mülksüzleri, yalnızca inanış pratikleri nedeniyle ulema ve esnaf gibi taşra burjuvazisiyle aynı sınıf içinde değerlendirmek sosyolojik bir yöntem yanlışı olduğu gibi, böyle bir eğilim bürokrasi ve büyük ticaret burjuvazisi karşısında kendisini güçlendireceği için ulema ve esnaf sınıflarının tercih edeceği bir toplumsal gelişmedir. Makalede Osmanlı-Türk modernleşmesi içinde yer alan “gelenek” konusu, bu kez sınıfsal bir zeminde incelenmiş, geniş toplum kesimlerinin çıkarlarıyla bağlantısız bir olgu niteliği taşıdığı sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz (2008). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Akşin, Sina (2014). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Yayınları.
- Aytekin, Attila (2015a). *Kuruluşta 18. Yüzyıla Dek Osmanlı İmparatorluğu*. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* (Edt:Gökhan Atılğan). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Aytekin, Attila (2015b). *Kapitalistleşme ve Merkezileşme Kavşağında*. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* (Edt: Gökhan Atılğan). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Berkes, Niyazi (1972). *Türkiye İktisat Tarihi, 1. Cilt*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Bora, Tanıl (2017). *Cereyanlar, Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Findley, Carter (2011). *Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- İslamoğlu, Abdullah (2004). *2. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet, 1908-1913*. İstanbul: Gökkuşe Yayınları.
- Karpat, Kemal (2006). *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. Ankara: İmge Yayınları.
- Karpat, Kemal (2017). *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Mardin, Şerif (2017). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özbek, Nadir (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Yardım Uygulamaları. Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Edt:Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (2017). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1879). Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Edt:Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tiftikçi, Osman (2011). *İslamcılığın Doğuşu, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Gelişimi*. İstanbul: Akademi Kuram Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer (2015). *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yerasimos, Stefanos (1980). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizans'tan 1971'e*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Yücekök, Ahmet (1987). *Siyasetin Toplumsal Tabanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Zilfi, Madeline (2008). *Dindarlık Siyaseti, Osmanlı Uleması, Klasik Dönem Sonrası*. Ankara: Birleşik Yayınları.